Kelemen János

Megjegyzések Ullmann Tamás *Túl a jelentésen* című könyvéről

A könyv egy nagy ívű és nagy igényű, „Sematizmus és intencionalitás" című program része, de önmagában véve is kielégíti, rendkívül magas színvonalon, az általa támasztott igényeket. A program első részét a szerző 2010-es munkájában *(A láthatatlan forma)* fejtette ki, melyben a tudat valóságáról funkcionális megközelítésben igyekezett számot adni, abból kiindulva, hogy a tudatra vonatkozó alapkérdés nem ontológiai. Erről az első részről annak idején elmondtam a magam elismerő, pozitív véleményét.

A második rész ismeretében immár le merem írni, hogy Ullmann Tamás vállalkozása a mai filozófiai horizont egészén belül a legígéretesebbek közé tartozik. Ezúttal a nyelv kerül a vizsgálódás középpontjába, hangsúlyozottan ugyanabban a funkcionális és nem ontológiai megközelítésben, mint korábban a tudat. A szerző nem győzi felsorolni, hogy a hagyományos nyelvfilozófiai kérdések közül (jelentés, referencia, intenció, beszédaktusok stb.) melyekkel nem foglalkozik, s általánosságban leszögezi, hogy munkája „az eddigi nyelvfilozófiai gondolatmenetekhez képest *eltérő módon* mutatja be a nyelvet" (13). Ez összességében azt jelenti, hogy a vizsgálódás tárgya főleg a nyelv és a világ viszonya, illetve a nyelv mint „világot és közös jelentést alkotó", „az egyes emberi tudattól független", „valóságformáló tényező" (12).

Az alábbiakban nem *recenzálom* a könyvet, hanem néhány általam kiválasztott tételéhez és állításához fűzök néhány kritikai megjegyzést.

Ullmann a nyelv filozófiai megközelítésének három útját különbözteti meg: az instrumentalista, majd a holisztikus, végül pedig a dinamikus nyelvfelfogást, mely utóbbi néhány kortárs gondolkodó (így Charles Taylor) munkáiban körvonalazódik, s melyet maga is követésre méltónak talál. Az instrumentalista megközelítés körébe sorolhatjuk mindazokat a hagyományos nyelvelméleti és nyelvfilozófiai koncepciókat, melyek abból a kérdésfeltevésből indulnak ki, hogy a nyelv minek az eszköze (vajon elsősorban a gondolkodásé vagy a kommunikációé?). A holisztikus megközelítés a nyelv Heideggertől származó ontológiai víziójára vezethető vissza. A dinamikus felfogás tételeinek kidolgozására ez a könyv tesz kísérletet, így a továbbiak során lényegében ehhez szólok hozzá.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy bár az elméletek ilyenfajta csoportosításai sokszor megtévesztőek, a szóban forgó három nyelvfelfogás elkülönítése valóban kellő módon orientatív.

Térjünk rá tehát arra a néhány pontra, melyet kommentálni szeretnék.

A könyv történeti szempontból legfontosabb állítása, hogy az új nyelvszemlélet legfontosabb előzménye a strukturalista fordulat volt, s hogy a strukturalizmus nem pusztán egy 20. századi irányzat, hanem „áttörés a szellem történetében" (133). Ennek jelentőségéről egy helyen a következőket olvashatjuk: „A strukturalista gondolkodók olyan horderejű felfedezést tettek, amely jelentősége tekintetében a transzcendentális fordulathoz mérhető" (125). Ez túl nagy szó talán, de az állítás lényegében igaz. Fiatal korunkban, a hatvanas évek végén néhányan már Magyarországon is sejtettük: az éppen akkoriban végbemenő fordulat korszakalkotó volt. A strukturalizmus és posztstrukturalizmus annyi divatos megjelenésének lecsengése után jó erről olvasni.

De miben állt a strukturalista gondolkodók oly nagy horderejű felfedezése? Ullmann megfogalmazása szerint abban, hogy a valóság nem kétosztatú (vagyis nem merül ki a dolgok és a gondolatok rendjében, mint kétezer év óta hisszük), hanem háromosztatú, hiszen számolnunk kell a nyelv és a rá épülő szimbolikus szférák valóságával. Létezik tehát az előzőkre vissza nem vezethető, teljesen önálló törvényszerűségeknek engedelmeskedő harmadik rend: a szimbolikus rend. Azt hiszem, ez teljesen korrekt összefoglalása egy nagy gondolkodástörténeti eseménynek, s érdemes ebből kiindulva egy újfajta filozófiát körvonalazni, ahogyan szerzőnk is megpróbálja.

Ezt lehetne akár „a strukturalizmus filozófiájának" nevezni, ahogyan a kifejezés a könyv egyik helyén elő is fordul (131). Emlékezzünk: annak idején nagy vita tárgya volt, hogy a strukturalizmus módszer-e vagy filozófia. Ullmann ma már lehetne szóhasználatában sokkal határozottabb, s hangsúlyozhatná jobban, hogy itt valóban egy „strukturalista filozófiáról" van szó.

Eltekintve a szóhasználattól, kiemelendő: ez a filozófia, mely a szimbolikus rend önálló valóságából indul ki szerinte nem ontológiai jellegű. Tehát nem vezethető vissza valamely ontológiai felfogásra, de a transzcendentális filozófia tudatfogalmára sem.

S itt beleütközünk egy valamelyest kényes pontba. Az ontológiai gondolkodás, mint Ullmann rámutat, egydimenziós, s mind hagyományos, mind modern formájában feltételezi azt az állítást, hogy „egyetlen végső valóság van". Hozzáteszi: „A platonizmus, a modern természettudomány és a kortárs analitikus metafizika […] osztja azt az átfogó meggyőződést, hogy *egy* végső valóság van, az viszont mindennél inkább van" (129).

Ehhez a következő megjegyzést fűzöm: nem szerencsés a három nagy gondolkodási formát, illetve a gondolkodás és kutatás három nagy, tárgyilag külön-

böző területét (vagyis a platonizmust, a természettudományt és az analitikus metafizikát) egy sorba állítani.

Fogalmam sincs arról, hogy van-e egyetlen végső valóság, bár biztos vagyok abban, hogy ha volna is, sohasem alkothatunk róla egyetlen végső képet. Mindenesetre a modern természettudomány, melyen értsük itt – alapvető jellegénél fogva – a fizikát, egyszerűen nem tehet mást, mint hogy feltételezze: mindaz, amit a Hubble űrteleszkóppal, az űrszondákkal, a Mars-járókkal és számtalan más eszközzel megfigyel, mér és elemez, egy végső valóság részét alkotja: a táguló univerzumét a maga galaxisaival, fekete lyukaival, háttérsugárzásával és kvantumrészecskéivel. Persze észrevételem élét tompíthatja az a megfontolás, hogy a szerző gondolatmenete más szinten mozog, s éppenséggel alapfeltevése könyvének, hogy három nem ontológiailag értett rendje van a valóságnak, melyek közül egyik sem alapvető, s nem magyarázható a másikkal. Mindenesetre az „egyetlen végső" fizikai valóság feltárásán igyekvő fizika igényei jobban elismerendők.

Mint láttuk, Ullmann az egydimenziós ontológiai gondolkodás példái közé sorolja az analitikus metafizikát is. Ehhez a ponthoz az előzőhöz hasonló megjegyzés kínálkozik. A metafizika nagy hagyományát föltámasztó és jogaiba visszahelyező analitikus filozófia többi kérdésfeltevése között különösen komolyan veendő a lélek vagy a tudat természetére vonatkozó kérdés, mely általában a „fizikalizmus" körül folyó vitában jelenik meg. A többségi fizikalista álláspont hívei szerint a mentális állapotok és események „végső soron" fizikai természetűek. Ez kétségtelenül annyit tesz, hogy visszavezetik az egyik fajta valóságot egy másik fajta, „alapvetőbb" valóságra, s megszüntetik annak önállóságát, más szóval: felszámolják a két- vagy háromosztatú valóságot. Mégis: a fizikalizmus esetében nincs-e szó genuin filozófiai vitáról és álláspontról?

Végezetül a metanyelv problémáját érintem, mellyel kapcsolatban – úgy vélem – a szerző összemos valamit. Egy helyen strukturalista tételként említi s helyeselni látszik azt a többek közt Lacan által megfogalmazott állítást, hogy „nincs metanyelv" (132). Ezen Lacan és mások azt értik, hogy „nem tudunk a nyelvről a nyelvet elhagyva gondolkodni". Vagyis: „nincs nyelven kívüli gondolat a nyelvről" (uo.), ami kétségkívül igaz, s amit a filozófusok régóta tudnak. De nem helyes ezt az igazságot a metanyelvet tagadó állításként megfogalmazni. Mert *van* metanyelv, s éppen a strukturalizmus egyik atyja, Roman Jakobson mutatott rá, hogy a metanyelvi funkció a nyelv egyik alapfunkciója, mely minden mondatunkban érvényesül. A nyelv képes önmaga metanyelveként funkcionálni, s egyben minden más szemiotikai rendszernek is a metanyelve (eltekintve attól, hogy fel lehet vetni: esetleg léteznek „meta-képek" és hasonlók).

Megjegyzéseimet lezárva szeretném kifejezni reményemet, hogy ki lehet majd dolgozni azokat a kapcsolódási pontokat, melyek segítségével a háromosztatú valóság, illetve az önálló szimbolikus rend elmélete összeköthetővé válik az

általános nyelvészettel és a nyelvtudomány különféle ágaival (vagyis lehetővé válik az, ami a holisztikus nyelvfelfogás, illetve heideggeri ontológiai nyelvkoncepció esetében lehetetlennek bizonyult).

Még egy mondat: megismétlem, hogy Ullmann Tamás könyvsorozata manapság az egyik legígéretesebb filozófiai program, s nagy várakozással tekinthetünk a sorozat harmadik kötetének megjelenés elé, mely a tudattalanról fog szólni.